

Відгук

офіційного опонента на дисертацію

ЖУРАВЛЬОВА ЯРОСЛАВА ОЛЕКСІЙОВИЧА

«Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України

(друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.)»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних

наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

На сучасному етапі аналітика радянського минулого гостро потребує об'єднання соціокультурного та історико-антропологічного підходів для його адекватного аналізу, інтерпретації, розуміння та оцінювання. З огляду на це тема, обрана для дисертаційного дослідження Ярославом Журавльовим, не викликає заперечень стосовно своєї актуальності, є справді затребуваною в сучасній українській історіографії. Для глибшого проникнення у сутність пізнього соціалізму та його особливостей цілком виправданою є зміна дослідницької оптики історика (з макроісторичного офіційного рівня до мікро-локальних площин і фокусів) та застосування міждисциплінарної методології. Зацікавленість «людськими документами знизу / зсередини» – яскраве свідчення уявлення про те, що таке історія і що таке суспільство.

У вступі до роботи дисертантом кваліфіковано обґрунтовано актуальність теми, визначено мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення, наведено дані про апробацію результатів дисертації, її структуру та обсяг (с. 5-11). Водночас, на наш погляд, запропоноване автором окреслення об'єкту дослідження не зовсім корелюється з заявленою проблемою: поняття «радянська дійсність» ширше за поняття «радянська повсякденність», хоча інструментально таке ототожнення може бути прийнятним, оскільки у зверненнях відбилосся передусім повсякдення.

Варто відзначити продуману структуру роботи, підпорядковану меті дослідження, чітко визначені розділи та підрозділи, що дозволило науково підійти до висвітлення проблеми і подати в підсумку обґрунтовані

узагальнення і висновки, які збагачують наукове знання про предмет дослідження.

Автор запропонував здійснити аналіз стану дослідження проблеми (с.11-24) не за проблемно-хронологічним, а за тематично-інструментальним підходом, покликаючись до доробку вітчизняних і зарубіжних гуманітаріїв. Автор демонструє гарну обізнаність з доробком українських і зарубіжних дослідників, які прямо чи опосередковано зверталися до обраної проблеми. У роботі зважено оцінено праці попередників, визначено їх наукову цінність та значення для розкриття проблеми, не вдаючись до деталей. Це дало можливість дисертанту визначитися із власним внеском у розробку теми і знайти своє місце на тематичному та інтерпретаційному полі. До авторського аналізу ввійшли напрацювання істориків, що вивчали різні періоди радянського минулого (в тому числі міжвоєнний, воєнний, пізнього сталінізму, відлиги тощо), що розфокусувало хронологічний аналіз предмету дослідження. Слід підкреслити, що до огляду включені ключові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників кожного історичного періоду. Водночас, декларуючи компаративний підхід, автор, на наш погляд, почасти обмежується фіксуванням і констатацією, замість аналітики. Нам імponує його спроба простежити фахові підходи до «звернень» з боку істориків, соціологів, юристів, етнологів, лінгвістів, втім в огляді бракує наскрізного їх аналізу та узагальнення для оцінювання громадянських «листів у владу» у періоду «застою».

Дисертаційне дослідження Я.Журавльова виконане на основі достатньо репрезентативної джерельної бази, передусім архівної документалістики. Основний масив складають архівні справи ЦДАГО України (фонд 1, описи 24, 25, 31, 32, 40, 41), а також частково ЦДАВО України та ГДА СБУ. При характеристиці джерельної бази (с.24-33) автор виокремлює дві великі групи архівних документів: по-перше, діловодні та статистичні документи і, по-друге, власне громадський епістолярій. Така класифікація (чи ієрархія?), на наш погляд, і зумовила авторську оптику і аналітику, визначила структуру (групування матеріалів за кількістю дописів) фактографічних розділів, їх стилістичний виклад.

Заявлене автором формулювання теми дисертації давало нам сподівання на соціально-історичне портретування доби «застою» з погляду пересічного громадянина радянської України. Втім, автор, спираючись на основний корпус архівних документів – звернення громадян до ЦК КПУ, – запропонував іншу площину їх прочитання, продиктовану рівно як тодішнім адресатом, так і тодішніми адресантами. Я.Журавльов, скориставшись оптикою владно-партійної структури, запропонував сучасне прочитання людських документів і здійснив цілком оригінальне дослідження, яке, з одного боку, справді передає основні больові точки українського соціуму, а з іншого – демонструє, як держава (в особі апарату ЦК КПУ) не тільки їх обходила, а й використовувала на своє зміцнення. Підкреслимо, що, по суті, приставши на позицію фондоутворювача / фондозберігача, автор зумів здійснити глибокий неупереджений і комплексний аналіз звернень до ЦК КПУ у 1960-х – 1980-х рр., відповідний вимогам сучасної історіографії, і врешті запропонував оригінальне наукове дослідження.

Дисертант вдало збалансував використання опублікованих та архівних джерел, значна частина яких у науковий обіг вводиться вперше. Аналіз дисертаційної роботи як кваліфікаційної праці дає підстави стверджувати, що побудова викладу, аналітика, вибір найбільш показових сюжетів, стиль, інтерпретації та узагальнення підтверджують наукову фаховість дослідника, який здатний самостійно вибирати перспективну тематику, ставити дослідницькі завдання і на високому якісному рівні (передусім методологічному) ці завдання розв'язувати.

У п.1.3. дослідник не лише окреслив задіяні в роботі методи і підходи, а й подав інструментальні визначення ключових категорій дослідження: радянська дійсність, радянське повсякдення, звернення (листи, скарги, звернення, сигнали, прохання, пропозиції, доноси тощо), послуговуючись напрацюваннями колег (В.Кабанова, Г.Котляревської, В.Крупини, Н.Смоліної тощо) і запропонувавши власні (с.35-36). Спираючись на теоретичний і практичний досвід Н.Козлової, О.Лівшина, І.Орлова, А.Людтке, Ю.Обертрайса, дослідник чітко усвідомлює ступінь «діалогу» і асиметричність комунікації

влади з суспільством (с.38), «пастки» текстів і контекстів звернень, зауважує на завуальованих погрозах і удаваних лестоцах з обох боків.

У другому розділі роботи (с.42-76) автор розглядає «звернення громадян» як соціальне явище і простежує його генезис від 1920-х рр., підкреслює, що з повоєнного часу інститут звернень став важливою державною функцією (с.45), а в роки «застою» (від постанови ЦК КПРС від 29.08.1967 р. та Указу ВР СРСР від 12.04.1968 р.) набув статусу загально обов'язкового регулятивно-контролюючого інструмента (с.47-48). Автор простежує, що статті 49 Конституції СРСР (1977 р.) 47 Конституції УРСР (1978 р.) не просто юридично закріплюють право радянської людини на звернення, а по суті регламентують способи і рамки користування, як і відповідні (58 і 56) статті оскарження.

Автор показує у п.2.2, як вищий партійний орган УРСР (і разом з ним суголосні йому радянські виконавчі структури) збирав, обробляв і перерозподіляв інформацію, як здійснював теоретичну уніфікацію і пропонував прикладні поведінкові коди-кліше, користуючись інформацією з отриманих «листів у владу». Дослідник простежує внутрішню лабораторію аналізу громадської кореспонденції: від визначення теми і мети звернення, відстеження частоти і повторюваності, репрезентативності (за соціальним статусом адресанта, віком і статтю, за зайнятістю, за політичними уподобаннями, за територією, регіоном), до кількісного обліку для контролю, адресації відповідним органам і установам.

Рефреном через розділ подається аналіз (аналітичні доповіді, тематичні зведення, доповідні записки) налагодження і забезпечення регулярного контролю, обов'язкового для всіх ланок управління і керівництва. Листи з місць офіційно іменували «голосом народу», натомість у прикладному режимі використовували для зміцнення влади. За текстом добре простежується, як ЦК КПРС / ЦК КПУ здійснював операції тоталізації та об'єктивізації монополії влади над радянським суспільством, використовуючи інструмент «активності / пасивності» громадян. Авторіві вповні вдалося показати, як на пізньому етапі соціалізму партія-держава «виפלвляла» ментальні структури (Н.Козлова) нової

історичної спільноти «радянський народ», як утверджувала стандарти поведінки, оперті саме на реакції з місць, з глибинки.

Запропоновані автором кількісно-якісні характеристики звернень громадян до ЦК КП України (п.2.3) яскраво підтверджують роль листів у владу в скріпленні суспільства. Дослідник запропонував до дисертації промовисті додатки (с.229-268, особливо група А.1-15), самостійно впорядковані ним за архівними документами, які допомагають розкрити технології маніпулювання масовою свідомістю, особливо у 1980-ті рр., коли «сигнали» з місць правлять за доноси, нерідко є важелями внутрішньопартійної боротьби і зведення міжкланових рахунків.

У третьому розділі дисертаційної роботи (с.76-119) за зверненнями з місць можна скласти промовисту кардіограму соціально-економічного життя в Українській РСР. За аналізом автора, «житлове питання» справді неухильно і дедалі більше псувало позитивний поступ розвинутого соціалізму (за додатком А.5: кількість «житлових» скарг у загальному портфелі кореспонденції на адресу ЦК КПУ зросла з 27,18% у 1963 р. до 32,37% у 1985 р.). Ця лихоманка житлових скарг виразно сигналізує загальне нездоров'я системи, коли одна з базових потреб в такому незадовільному стані. Приписки, хабарництво, непотизм, зловживання при розподілі житла, неякісне виконання робіт, авральщина, псевдовідселення з бараків та сараїв – яскраві симптоми хвороби. Нам видалися дуже вдалим приклад відмови у покращенні житлових умов колишнім упівцям – «ворогам народу» (с. 90,93). Саме за такими відомостями і розкривається справжня природа «діалогу між владою і народом», за такими випадковостями постає ідеологічно структуроване начало.

Порушення трудового законодавства, наднормова праця, незаконне звільнення, неправильне нарахування зарплати, оковамилювання, штурмівщина складають наступний болісний сегмент радянської дійсності у базовій виробничій сфері (додаток А11). В цілому розділ інформативний (і про транспорт, про торгівлю, і про комірне), цікаво написаний; слабкою ланкою є сільське господарство, також видається, що сюжет садових об'єднань і дач – все ж урбаністичний. На нашу думку, на помітному в епістолярії «дрібнотем'ї»

автору треба було змінити стилістику подання, загостривши увагу на якісному аналізі нових соціальних виразок, на остаточному переродженні комунікації-діалогу в комунікацію-удавання.

Про проблематичні сторони соціально-культурного та політичного життя йдеться в останньому четвертому розділі (с. 119-170) дисертації, і тут автор залишається вірним обраним аналітичним прийомам. Хоча опосередковано мав виграшні сюжети: про анонімні скарги і сигнали, що стали реінкарнацією доносів і наклепів сталінського часу (с.137: «казус Дишлевого»; с. 138-140: організоване цькування і дискредитація Юрчишина); про «зниклі» листи, які потрапляли на «атестацію» до спецслужб або на «оздоровлення» в психіатричні диспансери), відсоток яких значний (с.157: близько 10 тис.), а отже показовий; про зону замовчування (радянсько-афганська війна) і підігріте, заохочуване волання (антиалкогольна кампанія) як контраверсійні полюси радянської дійсності; про «незручні» листи, які автор означає як «антирадянські», хоча з боку дисидентів 1960-х рр. критика лежала в площині радянської юридичної законності; про релігійні проблеми в атеїстичній системі.

Успішною ознакою дисертаційного дослідження Я.Журавльова є копітке відстеження процесу змін у повсякденному житті людей під тиском об'єктивних економічних і політичних чинників. З розділу в розділ автор показує, як суб'єктивні сподівання, висловлені в зверненнях, під керівництвом партійних інспекторів спрацьовували на зближення з об'єктивні можливостями, нерідко до повного їх співпадання, як радянськість трансформувалась в «совок». Авторіві добре прислужилася методологія «норовливості» повсякденності (А.Людтке). На підставі проаналізованих документів автор увиразнив важливу методологічну тенденцію стосовно оцінювання радянської людини, спостережену Н.Козловою у пізні 1990-ті, не тільки як об'єкта тоталітаризму, а її суб'єкта й актора.

Дисертаційний текст завершується продуманими висновками, структурованими суголосно програмі дослідницьких завдань; вони є зваженими, аргументованими, винесені на захист положення є обґрунтованими.

Позитивно, що автор визначається з перспективами дослідження проблеми (с.144, с.180)

Виконавська культура дисертації (мовно-лексичний інструментарій, логіка й послідовність викладу, оформлення роботи та науково-бібліографічного апарату, грамотність) відповідають кваліфікаційному рівню.

Відзначаючи позитивні сторони дисертаційного дослідження Я.Журавльова, вважаємо за необхідне висловити ще деякі зауваження і побажання.

1. Наголошуючи на тому, що не всі сигнали дійсно відображали реальний стан справ речей, сам автор втрапляє у некоректні ситуації адже часто цей інструмент використовували в політичній боротьбі з метою позбутися суперників, конкурентів. І відповідно, значення сигналів з викриванням зловживань друзів, політичних союзників намагалися применшити. Часто досить складно виокремити правдиву інформацію, подану в листі, від наклепу. Однак чітко видно, коли справі хотіли «дати хід», а коли навпаки намагалися «спустити на гальмах».

2. Автор лише побіжно охарактеризував концепти пізньорадянського повсякдення О.Юрчака, О.Шубіна, Д. Ванюкова, лише фрагментарно використавши окремі елементи їх аналітики.

3. Системне і цілісне враження від роботи подекуди псуєть «загальники» на кшталт: «вперше визначено кількість та тематику звернень громадян до ЦК»; «отримано вичерпну інформацію власне від радянських громадян», Схарактеризувавши весь спектр наявних наукових праць, з'ясовано...» (с.2, 3,13 автореферату, відповідно).

4. На жаль, поза авторським аналізом залишилась мовна культура адресантів і адресатів як речники повсякденності, хоча методологічні підходи лінгвістів-радянологів були заявлені.

Зауваження, висловлені у цьому відгукові, не знижують в цілому позитивного враження від дослідження. Загалом вважаємо рецензовану кандидатську дисертацію результативною спробою наукового дослідження. Її

новизна та наукова вартість, прикладне практичне значення не викликають сумнівів.

Результати дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію, викладені в достатньо значному обсязі фахових статей, обговорені на наукових конференціях різного рівня, школах молодих дослідників.

Автореферат дисертації у повній мірі розкриває основні позиції дослідження, структурно відповідає її складовим, належно оформлений.

На наш погляд, дисертація «Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.)», подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567 (зі змінами), а її автор, Журавльов Ярослав Олексійович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії та культури України

Вінницького державного педагогічного

університету імені Михайла Коцюбинського

Каша

Коляструк О.А.

12.10.2019 р.

Зразок підпису
Свідчую
начальник відділу кадрів
18 10
Відділ кадрів

